

КЛАСИЧНИЙ ПРИВАТНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

КОЛЕСОВА ОЛЕНА ПЕТРІВНА

УДК 159.955 : 37.015

**ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ
У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ ЗАСОБАМИ
ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

АВТОРЕФЕРАТ
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Запоріжжя – 2010

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Одеському державному економічному університеті,
Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат педагогічних наук, доцент
СЕМЕНОВА Алла Василівна,
Одеська національна юридична академія,
професор кафедри юридичної психології
та журналістики.

Офіційні опоненти: доктор філософських наук, професор,
дійсний член АПН України
ЗЯЗЮН Іван Андрійович,
Інститут педагогічної освіти і освіти дорослих
АПН України, директор;

кандидат педагогічних наук,
ВАРЕЦЬКА Олена Володимирівна,
Комунальний заклад “Запорізький обласний
інститут післядипломної педагогічної освіти”
Запорізької обласної ради,
доцент кафедри інноваційних
освітніх технологій.

Захист відбудеться “08” квітня 2010 р. о 13⁰⁰ годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 17.127.04 у Класичному приватному університеті за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.

З дисертацією можна ознайомитися в бібліотеці Класичного приватного університету за адресою: 69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б.

Автореферат розіслано “___” березня 2010 р.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради

І.І. Облес

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Перехід України до ринкової економіки зумовив необхідність формування сучасної економічної культури суспільства, переорієнтації й поглиблення економічної освіти, актуальним завданням якої є підготовка спеціаліста, здатного сприймати ринкові перетворення, легко адаптуватися до змін у житті, вільно оперувати загальними і галузевими економічними поняттями, підвищувати власну компетентність протягом усього життя, мати вже сформоване на високому рівні критичне мислення. На цьому у своїх працях наголошують як вітчизняні вчені та педагоги – фахівці з економічної освіти – М. Баб'як, В. Гаташ, В. Сергієнко, В. Терес, О. Шпак та ін., так і науковці близького зарубіжжя – А. Картьожнікова, М. Ковальов, О. Кудряшов та ін. Саме формування критичного мислення у майбутніх економістів надає можливості більш гнучко аналізувати різні ситуації, мобільно реагувати на зміни в соціальному й економічному житті суспільства, здійснювати ефективне ділове спілкування, враховувати основні економічні закони у процесі професійної діяльності. Це знаходить своє відображення і на рівні державних нормативних документів: Національній доктрині розвитку освіти України у XXI столітті, Концептуальних засадах розвитку педагогічної освіти України та її інтеграції в європейський освітній простір, Наказі Міністерства освіти і науки України “Про затвердження Плану дій щодо забезпечення якості вищої освіти України та її інтеграції в європейське і світове освітнє співтовариство на період до 2010 року” та ін.

Аналіз філософської, психологічної та педагогічної літератури з проблеми формування критичного мислення у майбутніх економістів засвідчує, що різні її аспекти вирішуються в таких напрямках наукового пошуку: специфіка професійної підготовки майбутніх фахівців у вищій школі висвітлена у працях О. Гури, І. Зязюна, Н. Ничкало, Л. Романишиної, А. Семенової, Т. Сущенко та ін.; проблеми теорій критичного мислення – у працях Т. Воропай, І. Загашева, С. Заір-Бека, А. Тягло, Д. Халперн та ін.; особливості формування критичного мислення – в дослідженнях О. Белкіної-Ковальчук, Л. Києнко-Романюк, Т. Ноель-Цигульської, Д. Шакірової та ін.; застосування інтерактивних технологій навчання у вищій школі висвітлено в працях О. Пометун, Л. Піроженко, Г. П'ятакової та ін.

Важливим аспектом формування критичного мислення у майбутніх економістів є підготовка педагогічних кадрів нового покоління. Такі науковці, як М. Євтух, Н. Кічук, А. Нісімчук, О. Савченко, О. Падалка досліджують специфіку професійної діяльності педагога і шляхи вдосконалення процесу підготовки до неї у вищих закладах освіти. Вивчення й аналіз їх праць засвідчили, що в контексті підготовки педагогічних кадрів

до формування критичного мислення у майбутніх економістів, затребуваними є такі викладачі, які здатні професійно створювати відповідні освітні умови. Таким чином, формування критичного мислення у майбутніх економістів – це комплексний, багатоступеневий процес, який вміщує взаємозв'язок між вузькофаховими напрямками професійної підготовки економістів та попередньою підготовкою науково-педагогічних кадрів взагалі.

Вирішення цієї проблеми у процесі фахової підготовки майбутніх економістів пов'язане з необхідністю подолання таких основних суперечностей:

- між великим обсягом теоретичного матеріалу, що викладається з метою створення цілісної системної економічної картини суспільства, й особистісно-психологічними можливостями майбутніх економістів для його осмислення;
- між необхідністю приймати самостійні, ефективні, обґрунтовані рішення та наявними інформаційними впливами на економіста в сучасних умовах праці;
- між рівнем абстрактності понять і життєвих уявлень самих студентів.

Актуальність, недостатня наукова та методична розробка означених питань, що виявляється у відсутності єдиного підходу до визначення сутності та структури критичного мислення економістів, теоретико-методичних засад його формування у процесі фахової підготовки, зумовили вибір теми дослідження: *“Формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання”*.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Тема дисертації входить до тематичного плану науково-дослідної роботи кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського державного економічного університету “Наукові засади мовної та психолого-педагогічної підготовки майбутніх фахівців” (номер державної реєстрації 0105U008971). Автором досліджувалась модель формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання. Тема дисертації затверджена вченою радою Одеського державного економічного університету (протокол № 2 від 30.10.2007 р.) та узгоджена в Раді з координації наукових досліджень у галузі педагогіки і психології АПН України (протокол № 10 від 18.12.2007 р.).

Мета й завдання дослідження. *Мета дослідження* – теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити продуктивність моделі формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання в процесі професійної підготовки, що передбачає впровадження відповідних педагогічних умов.

Для досягнення мети було поставлено такі *завдання*:

- визначити теоретичні засади формування критичного мислення у майбутніх економістів у процесі професійної підготовки;
- розкрити й охарактеризувати структуру критичного мислення майбутніх економістів, визначити критерії та рівні його сформованості;
- виявити, теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування критичного мислення у майбутніх економістів під час професійної підготовки;
- розробити та експериментально перевірити модель формування критичного мислення у майбутніх фахівців економічних спеціальностей засобами інтерактивних технологій навчання, яка передбачає створення відповідних педагогічних умов та методичне забезпечення цього процесу.

Об'єкт дослідження – процес професійної підготовки майбутніх економістів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання у процесі професійної підготовки.

Гіпотеза дослідження полягає в тому, що продуктивність формування критичного мислення у майбутніх економістів залежить від упровадження в процес їх фахової підготовки моделі формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання, яка передбачає створення таких педагогічних умов:

- розвиток умінь виявляти негативні прояви інформаційних впливів;
- сприяння розвитку настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності;
- урахування механізмів командної взаємодії при організації роботи з групою.

Методи дослідження. Для реалізації мети, вирішення поставлених завдань, перевірки гіпотези дослідження застосовано комплекс загальнонаукових методів:

- *теоретичних*: вивчення, аналіз та узагальнення філософської, психолого-педагогічної, навчально-методичної та спеціально-наукової літератури для визначення стану й теоретичного обґрунтування проблеми формування критичного мислення у процесі професійної підготовки майбутніх економістів;
- *емпіричних*: анкетування, інтерв'ю, бесіди з метою визначення педагогічних умов формування критичного мислення у майбутніх економістів; обсерваційні (спостереження, ранжування, рейтинг, методи експертної оцінки й узагальнення незалежних характеристик); педагогічний

експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний етапи) з метою перевірки продуктивності моделі, яка передбачає створення відповідних педагогічних умов формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання;

– *математичної статистики*: обчислення Критерію Фішера з метою розподілу студентів на контрольні та експериментальні групи, а також доведення статистичної валідності результатів діагностування рівнів критичного мислення за батареєю методик та бланком самооцінки, обчислення *t*-критерію Стьюдента для статистичної обробки результатів експериментальної роботи та їх інтерпретації.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в такому:

– *уперше* розроблено і науково обґрунтовано експериментальну модель формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання (із виокремленням площин, у яких одночасно здійснюється формування критичного мислення: *професійної поведінки* та *когнітивна*; відповідних компонентів: *цільовий* (деталізована в завданнях мета), *змістовий* (засоби інтерактивних технологій навчання); *процесуальний* (спецкурс для дисциплін за фахом та тренінг з розвитку критичного мислення) та *результативний* (діагностика рівнів сформованості критичного мислення)), що реалізовувалась завдяки таким педагогічним умовам: розвиток умінь виявляти негативні прояви інформаційних впливів; сприяння розвитку настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності; урахування механізмів командної взаємодії при організації роботи з групою;

– визначено компоненти критичного мислення (когнітивний, мотиваційний, рефлексивний та діяльнісний) та критерії їх сформованості (особистісні та групові), прояви сформованості компонентів критичного мислення, охарактеризовано рівні сформованості критичного мислення у майбутніх економістів та шкалу їх діагностики (низький, середній, достатній та високий), здійснено компонентний аналіз означеного мислення ;

– *уточнено* сутність понять “критичне мислення майбутніх економістів”; взаємозв’язок педагогічних умов формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання; засоби інтерактивних технологій навчання, що застосовуються у процесі професійної підготовки майбутніх економістів (інтерактивні методики, прийоми, вправи, які доцільно застосовувати при організації інтерактивних технологій у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців);

– *подальшого розвитку* набуло застосування інтерактивних технологій навчання у професійній підготовці майбутніх фахівців.

Практичне значення одержаних результатів полягає у розробці методики діагностики рівнів сформованості критичного мислення майбутніх економістів, навчально-методичних матеріалів щодо вдосконалення процесу їх професійної підготовки, спрямованого на формування вмінь виявляти негативні прояви інформаційних впливів. Матеріали дослідження знайшли практичне відображення в розробці й апробації тренінгу “Формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання” та спецкурсу “Формування критичного мислення”. Окремі положення і висновки, які містяться в дисертації, можуть бути корисними для: підготовки відповідних програм курсів вищих економічних навчальних закладів в Україні “Українська мова за професійним спрямуванням”; під час проведення лекцій за темами “Уміння виявляти негативні прояви інформаційних впливів”, “Розвиток настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності”, а також суміжних з ними тем.

Результати дослідження впроваджено в навчальний процес Одеського державного економічного університету (акт про впровадження від 07.09.2009 р. № 01-10/964), Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса) (акт про впровадження від 05.11.2009 р. № 603), Класичного приватного університету (м. Запоріжжя) (довідка про впровадження від 30.10.2009 р. № 1895).

Апробація результатів дослідження. Основні положення дисертації обговорювалися на міжнародних науково-практичних конференціях “Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України” (Ялта, 2008, 2009), “Управління якістю підготовки фахівців” (Одеса, 2009), міжнародній науковій конференції “Русистика і сучасність” (Одеса, 2009).

Упродовж 2006–2009 рр. матеріали дисертаційного дослідження доповідалися й обговорювалися на засіданнях кафедри мовної та психолого-педагогічної підготовки Одеського державного економічного університету.

Публікації. Основні положення та результати дослідження відображено в шести публікаціях, із них п'ять – у наукових фахових виданнях.

Структура й обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, додатків, списку використаних джерел (259 найменувань). Загальний обсяг дисертації – 362 сторінки, з них основного тексту – 203 сторінки. Робота містить 23 таблиці, 5 рисунків на 15 сторінках.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність і доцільність дослідження обраної теми, визначено об'єкт, предмет, мету, завдання, сформульовано гіпотезу та

наукову новизну, теоретичне й практичне значення отриманих результатів дослідження, подано відомості про їх апробацію і впровадження.

У першому розділі – **“Теоретичні засади формування критичного мислення”** – проаналізовано феномен критичного мислення (далі – КМ), особливості його формування як необхідної характеристики сучасної особистості, доведено, що формування критичного мислення є провідним завданням професійної освіти; здійснено теоретичний аналіз стану економічної освіти на пострадянському просторі; на ґрунті теоретичного аналізу методологічних підходів розкрито сутність поняття “критичне мислення” економістів та здійснено його компонентно-структурний аналіз.

У роботі зазначено, що формуванням критичного мислення у тих, хто навчається, займаються вчені та керівники громадських організацій (Т. Воропай, Н. Вукіна, П. Лушин, О. Пошетун, Т. Сущенко, О. Тягло та ін.), вчителі-ентузіасти (С. Горькова Д. Десятов, О. Іванова) та багато інших дослідників як у межах певних програм (проектів), так і за власною ініціативою. Значну зацікавленість викликають наукові доробки щодо опису критичного мислення порівняно з творчим (Г. Ліндсей, К. Халл, Р. Томпсон та ін.), в яких творче мислення розглядається як мислення, результатом якого є відкриття принципово нового або вдосконаленого рішення того чи іншого завдання. На відміну від нього, критичне мислення є перевіркою запропонованих рішень з метою визначення сфери їх можливого застосування. Якщо творче мислення спрямоване на створення нових ідей, то критичне – виявляє їх недоліки і дефекти.

Для ефективного вирішення проблемних завдань необхідним є доцільне використання обох видів мислення, хоча використовуються вони окремо: творче мислення є перешкодою для критичного, і навпаки. В аспекті нашого дослідження під *критичним мисленням* ми розуміємо такий вид мислення, який спрямовано на аналіз інформації з позиції логіки й особистісно-психологічного підходу з тим, щоб отримати за рахунок вирішення бажані результати та застосовувати їх як до стандартних, так і до нестандартних ситуацій, питань і проблем.

Представлений у розділі теоретичний аналіз філософської, психолого-педагогічної літератури дав змогу стверджувати, що ознаками критичного мислення є такі вміння: досліджувати реальні виробничі та життєві ситуації; висувати різні варіанти вирішення поставлених завдань, порівнювати, оцінювати, виявляти недоліки й переваги кожного з них, вибираючи оптимальний; приймати самостійні рішення та прогнозувати їх наслідки; уміти аналізувати інформацію, зібрану з різних джерел з погляду її достовірності, точності, корисності для вирішення поставленої проблеми; обговорювати проблему, що вирішується, чітко і продумано викладати власні думки,

аргументовано доводити свою точку зору, уважно ставлячись до чужої та враховуючи її; розпізнавати суперечливі дані, судження, аргументи, виявляти і виправляти помилки в чужих розмірковуваннях та визнавати їх у своїх тощо.

Спираючись на думку західних та вітчизняних науковців (Т. Цигульська, В. Ружеро та ін.) стосовно того, що уміння критично мислити можна застосовувати до будь-якого об'єкта, а отже, і в різних ситуаціях та відповідно до діяльнісного підходу (навички, уміння, що не застосовуються на практиці, нівелюються та втрачаються) в роботі стверджується, що формування критичного мислення необхідно здійснювати не тільки періодично (факультатив, спецкурс, тренінг, семінар, окремі уроки тощо), а й постійно, в ході вирішення якомога більшої кількості навчальних дисциплін, протягом усього періоду навчання. При цьому така діяльність має одночасно передбачати: забезпечення формування демократичних цінностей; недопущення знецінення накопичених точними науками знань, їх відкидання й відмови від подальшого використання; забезпечення адекватної самооцінки; розуміння важливості та необхідності розвитку інших видів мислення (творчого, креативного тощо). Формування критичного мислення у майбутніх економістів є ймовірним продуцентом творчого, креативного та складовою сучасного економічного мислення, сприятиме ефективності професійної економічної підготовки майбутніх фахівців. Враховуючи специфіку професійної діяльності, *компонентами критичного мислення економістів* визначено такі:

- *когнітивний компонент* – передбачає постійне поповнення й оновлення знань як найважливішу сторону діяльності економіста-менеджера, адже обсяг інформації, що необхідна для ефективної професійної роботи, зростає з великою швидкістю;

- *мотиваційний* – передбачає, що для будь-якої успішної діяльності необхідною вихідною умовою є наявність відповідної мотивації. “Стартовим механізмом критичного мислення, – як відзначає В. Ружжейро, – є схильність бути допитливим, дивуватися, шукати відповіді на запитання”. Якщо людина запитує себе: “Як це відбулося? Чому це так, а не інакше? Що тут не так?” – тим самим вона виходить на шлях до правильного визначення проблеми;

- *рефлексивний* – передбачає взаємопов'язаність критичності мислення та рефлексії. Дж. Дьюї використовує поняття “рефлексивне мислення”, що визначається як дія, яка є умовою того, що існуючі факти викликають інші факти або істини таким чином, щоб сформуванню впевненість в останніх на основі або за гарантією перших. Рефлексивне мислення поєднує принципи індукції та дедукції: індуктивне відкриття є процесом утворення ідеї; дедуктивний доказ є процесом розвитку, використання та перевірки фактів;

– *діяльнісний* – передбачає, що економіка схожа на живий організм, тільки її функціонування залежить від діяльності багатьох економістів, оскільки вона єдина, і рішення одного фахівця стосується інтересів багатьох учасників. Тому, як стверджує Б. Кошубакова, існує великий ризик для суспільства від неосвіченої діяльності навіть одного фахівця і кваліфікація кожного економіста є важливою.

У дисертації зазначено, що вміння критично мислити й працювати в команді органічно пов'язані між собою і є необхідними для випускника сучасного ВНЗ незалежно від спеціальності, але особливо вони важливі для менеджерів, педагогів, психологів, політологів, медиків, маркетологів, інженерів, оскільки сфера їх професійної діяльності вимагає об'єднання в групи, команди для вироблення ефективних рішень, генерації ідей і створення нових технологій. Аналіз умінь, пов'язаних із навчанням і роботою в команді, свідчить про збіг багатьох із них з вміннями, необхідними у процесі критичного мислення. Більше того, ефективна робота в команді прямо залежить від рівня сформованості умінь мислити критично. Відтак, змістовно критичне мислення економіста містить вміння та здатності, які сприяють продуктивності саме колективної праці. Без знань про особливості ефективної командної взаємодії, мотивації та умінь спільна діяльність неминуче призведе до *критиканства*, тобто неправильної критики з метою самоствердження чи з'ясування “хто правий”, тоді як необхідне вироблення загальної думки. Саме тому критичне мислення економістів містить як *особистісні*, так і *групові* складники компонентів.

У другому розділі – **“Методика формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання”** – визначено критерії та показники рівнів сформованості критичного мислення у майбутніх економістів, теоретично обґрунтовано педагогічні умови, що сприяють формуванню у них критичного мислення засобами інтерактивних технологій навчання та розроблено модель формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання.

Ґрунтуючись на теоретичному аналізі, для побудови шкали діагностики за кожним з компонентів нами було конкретизовано відповідні ознаки. Критеріями оцінювання критичного мислення економістів обрано особистісні та групові прояви сформованості розглянутих компонентів КМ. Згідно з показниками, що відображають кількісну характеристику явищ і процесів, які дають змогу зробити висновок про їх стан у динаміці, визначено *характеристики* особистісних та групових складників компонентів КМ: когнітивного, мотиваційного, рефлексивного та діяльнісного.

Виокремлено чотири рівні сформованості критичного мислення у майбутніх економістів: *низький, середній, достатній та високий*. Визначення

загального рівня сформованості КМ здійснювалося як обчислення середнього арифметичного за критеріями. Всі діагностичні методики були перераховані за вимогами кваліметричного розподілу за відповідними рівнями. Шкала оцінювання рівня сформованості показників КМ має такий вигляд: $r \leq 0,25$ – низький рівень; $0,25 < r \leq 0,5$ – середній; $0,5 < r \leq 0,75$ – достатній; $r > 0,75$ – високий. Ця методика має вигляд опитувальника, що містить 32 твердження-запитання, на які потрібно відповісти “Так (+)” чи “Ні” (–).

Дані проведеного експертного ранжування педагогічних умов, що сприяють формуванню критичного мислення економістів засобами інтерактивних технологій навчання серед науково-педагогічних працівників, які мають значний стаж роботи, наукові ступені чи вчені звання, засвідчили таке: формування критичного мислення економістів відбуватиметься продуктивно в межах моделі, яка передбачає створення нижчеперелічених педагогічних умов:

1. *Розвиток умінь виявляти негативні прояви інформаційних впливів*, виокремлювати основні прояви означеного впливу та визначати форми, вид і способи їх поширення. Визначення форм негативних проявів інформаційних впливів є досить умовним, адже в маніпуляційних діях, як правило, наявні обман/неправда, а подача неправдивої інформації до адресата може бути здійснена за допомогою різноманітних маніпуляцій тощо. Аналіз праць фахівців з психологічної безпеки і нейтралізації маніпуляцій дав змогу конкретизувати такі форми маніпуляції: *організаційно-процедурні; психологічні; логічні*.

Розвиток умінь виявляти негативні прояви інформаційних впливів за визначеними опосередкованими ознаками (за основними каналами впливу та способами здійснення), що свідчать про наявність негативних проявів інформаційних впливів, сприятиме формуванню характеристик критичного мислення економістів за компонентами.

2. *Сприяння розвитку настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності* Настанови формуються від зіткнення з реальністю. Стереотипи є результатом, що породжений і закріплений досвідом та різноманітними стихійними й цілеспрямованими інформаційними впливами. Тобто стереотип певною мірою – це “продукт настанов”. Тому, сприяння розвитку настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності формуватиме характеристики критичного мислення економістів за відповідними компонентами. Способами сприяння формуванню настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності нами визначено такі: розвінчання/спростування хибних настанов (стереотипів), використання ефективних заохочень у педагогічній діяльності. Прийомами, що сприяють формуванню настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності, є такі: використання збігу інтересів, зовнішня подібність події із вселянням (навіюванням), ув’язування нових стереотипів зі старими; підміна

стереотипів; зміщення фокусу уваги; акцентуація на почуттях окремих груп, стимулювання зіткнень та ін.

3. *Урахування механізмів командної взаємодії в організації роботи з групою.* Вміння працювати в команді полягає в можливості реалізації синергетичного ефекту від об'єднання групових рішень, тобто досягнення стану, за яким ціле більше, ніж сума його складових. Конкретизовано два основних механізми командної взаємодії, що сприяють формуванню критичного мислення засобами інтерактивних технологій. По-перше, це *організаційно-діяльнісний механізм*, що вбирає в себе сукупність заходів, які призводять до змін у функціональній і операційно-технічній складових групової діяльності: перерозподіл функціонально-рольових відносин між членами групи, кооперація при необхідності набору нових членів або, навпаки, зменшення чисельного складу, який не виправдано став великим, дисциплінарні заходи тощо). У результаті змінюється тип і характер взаємодії групи із середовищем та предметом спільної діяльності, перетворюється зовнішній контур групової життєдіяльності (груповий прояв компонентів критичного мислення). По-друге, *механізм когнітивно-афективного переструктурування ситуації*, що не стосується об'єктивних ситуаційних характеристик, але призводить до трансформацій у перцептивних (інформаційних) і мотиваційно-сміслових аспектах спільної діяльності (груповий міф, інформаційна ізоляція, ритуалізація внутрішньогрупової поведінки та ін.).

Основою змісту моделі формування критичного мислення засобами інтерактивних технологій навчання є основні компоненти критичного мислення економістів. Наочно модель подано на рис. 1.

Засоби інтерактивних технологій навчання *відображають зв'язки* між відповідними компонентами моделі та компонентами формування критичного мислення. *Засоби інтерактивних технологій навчання* – це компактні способи вирішення конкретного завдання чи проблеми. “Засобом” у начальному процесі може бути все те, що спрямоване на передавання відповідної інформації, відповідні “зв'язки” у педагогічному середовищі. Тому до засобів інтерактивних технологій навчання віднесено всі ті інтерактивні методики, прийоми, вправи, які доцільно застосовувати в організації інтеракції у процесі професійної підготовки майбутніх фахівців. Форми їх вираження – опорні листки, конспекти, ігри, ситуації з використанням діаграм, карт, графіків тощо; комп'ютерне обладнання, програмне забезпечення, різноманітні прилади та апарати, які виступають як окремі ланки або у вигляді самостійного технологічного ланцюга, “зв'язку”. Найчастіше використовувалися такі: “захист”, “естафета”, “мандрівка”, “рольова гра” тощо.

Змістовий компонент моделі містить зміст самих засобів інтерактивних технологій навчання, які спрямовані на формування компонентів критичного мислення. *Процесуальний* компонент моделі представлено сукупністю вправ, які забезпечують операційність формування критичного мислення майбутніх економістів шляхом систематичного та послідовного їх застосування: а) спецкурсу з дисциплін за фахом; б) тренінгів з розвитку КМ з визначеними блоками. Вправи розроблені відповідно до формування кожної з визначених ознак критичного мислення. *Результативний* компонент моделі характеризується рівнями сформованості (низьким, середнім, достатнім, високим). Означена модель допомагає учасникам тренуватися розвитку критичного мислення одночасно як у *площині професійної поведінки*, так і в *когнітивній площині*.

У третьому розділі – **“Дослідно-експериментальна робота з формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання та її аналіз”** – проаналізовано результати діагностики сформованості критичного мислення у майбутніх економістів на констатувальному етапі, описано реалізацію моделі та педагогічних умов формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання у процесі професійної підготовки; представлено результати їх експериментальної перевірки.

Дослідно-експериментальна робота проводилася на базі Одеського державного економічного університету, Міжнародного гуманітарного університету (м. Одеса), Класичного приватного університету (м. Запоріжжя). Експериментальною роботою було охоплено 47 викладачів, 547 студентів. Безпосередньо в Одеському державному економічному університеті експериментальною роботою було охоплено 426 студентів першого та другого курсів навчання фінансово-економічного факультету та факультету міжнародної економіки за такими спеціальностями: “Фінанси”, “Управління персоналом та економіка праці”, “Міжнародна економіка”, “Маркетинг”, “Туризм”.

Для перевірки статистичної достовірності розподілу студентів на контрольні та експериментальні групи було використано критерій Фішера за рівнями сформованості критичного мислення на констатувальному етапі. Побудовано таблицю емпіричних частот за загальною кількістю студентів ЕГ та КГ (низький, середній, а також достатній та високий рівні). Відтак, до експериментальних груп увійшло 226 осіб (8 груп), а до контрольних – 200 (7 груп). Адекватність результатів між запропонованою методикою діагностики рівнів КМ та методиками оцінювання була перевірена за допомогою кореляційного аналізу (*t*-критерій Стьюдента), який дав змогу

констатувати, що відмінність середніх значень, одержаних за двома незалежними вибірками, є статистично незначущою. Ймовірність відповідності результатів, що були отримані різними методиками, не менше ніж $\delta = 0,98$.

Дослідно-експериментальна робота зі студентами експериментальних груп проводилась згідно з розробленою моделлю формування КМ. На заключній стадії експерименту знову здійснено експертну оцінку розвитку КМ. Підґрунтям моделі є командний принцип та особистісна відповідальність кожного суб'єкта, що працює в групі, за результати засвоєння й розуміння та презентації роботи групи. Результати порівняння даних констатувального і прикінцевого результатів діагностик (табл. 1) дали змогу довести, що хоча в експериментальних групах і переважає кількість студентів із середнім та достатнім рівнями розвитку критичного мислення економістів, проте кількість студентів із високим рівнем розвитку КМ в експериментальних групах збільшилась.

Таблиця 1

Відносна зміна усереднених рівнів сформованості критичного мислення у майбутніх економістів

Групи	Рівні				M_x	Δ (%)
	Низький	Середній	Достатній	Високий		
ЕГ на констатувальному етапі, $n = 226$ осіб	79	118	20	9	1,82	45,60
ЕГ на прикінцевому етапі, $n = 226$ осіб	21	80	83	42	2,65	
КГ на констатувальному етапі, $n = 200$ осіб	74	96	20	10	1,83	6,56
КГ на прикінцевому етапі, $n = 200$ осіб	66	89	35	10	1,95	

Щоб наочно показати зміни, що відбулися у формуванні компонентів критичного мислення економістів, побудовано графік динаміки формування особистісних та групових складників компонентів критичного мислення за опосередкованими показниками для контрольних та експериментальних груп (рис. 2). Кожна лінія графіка відображає середній рівень сформованості складників компонентів КМ. Найвищий рівень сформованості було діагностовано за *груповим складником мотиваційного компонента* (3,00).

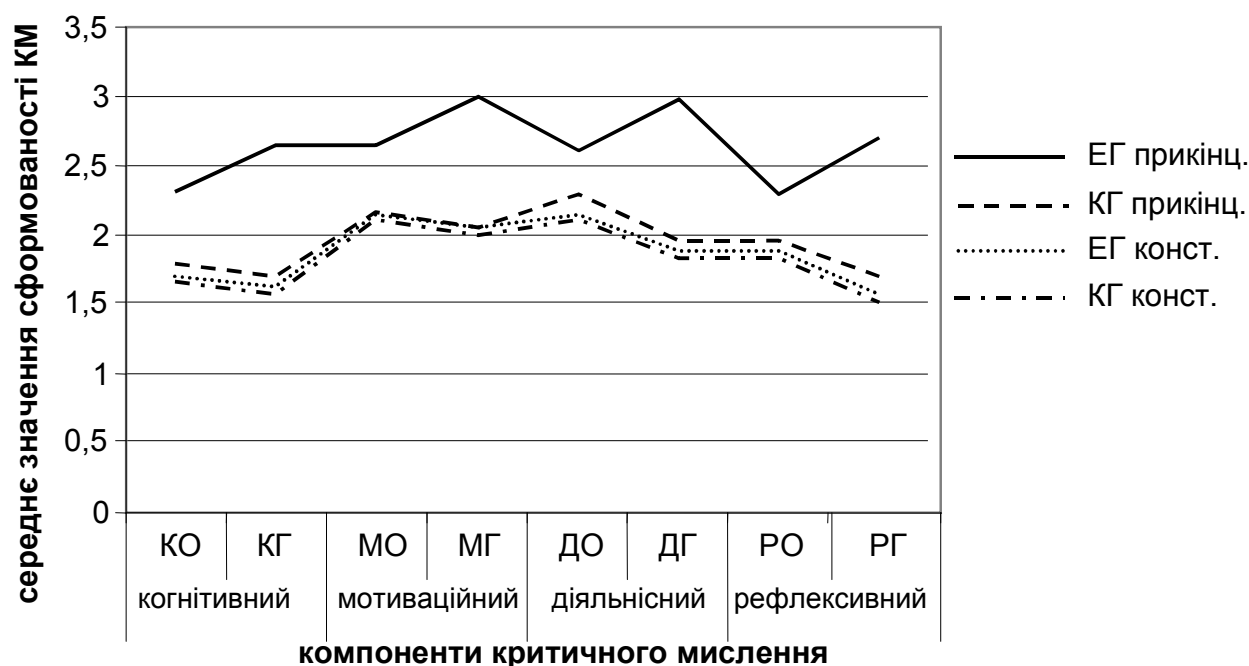

Рис. 2. Динаміка формування особистісних та групових складників компонентів критичного мислення за опосередкованими показниками

Отже, у майбутніх економістів значно зросла наявність мотивації сумісної діяльності, усвідомлення того, що настанов на всі випадки життя не існує; підвищився інтерес до розуміння причин, наслідків і сутності того, що відбувається; прагнення знаходити зв'язки між явищами та об'єктами; бажання з'ясувати та співвіднести власні інтереси з інтересами та цілями команди тощо. З різницею 0,02 рівня порівняно з показником рівнів групового складника мотиваційного компонента, збільшився рівень за *груповим складником діяльнісного компонента* (2,98). Тобто майбутні економісти навчилися такому: краще аналізувати події та ситуації під кутом зору громадської, а не лише власної користі та приймати рішення стосовно колективного управління та громадських проблем; працювати в команді, визначати права й обов'язки людини в конкретній ситуації, мислити стратегічно; чітко викладати ідеї щодо завдань та проблематики, бути терпимими щодо інших точок зору; відокремлювати головне при аналізі інформації, визначати наявність контексту повідомлення та підтексту; сприймати нову інформацію, контролювати її, об'єднувати, переробляти, адаптувати або відкидати.

Значно збільшився показник *групового складника рефлексивного компонента* (2,70), що свідчить про те, що майбутні економісти стали набагато краще усвідомлювати схеми і правила, відповідно до яких діють

люди, та бути чесним із партнерами; визначати, до яких наслідків можуть призвести переконання колективу; оцінювати наслідки альтернативних рішень на основі визначених цілей та цінностей; усвідомлювати цінність і унікальність колективу, його роль у конструюванні суспільства; вибудовувати стратегію розвитку колективу та ін.

Усі показники групових складників компонентів усереднених рівнів сформованості критичного мислення економістів ЕГ на прикінцевому етапі виявилися вищими порівняно з особистісними: когнітивний: КГ (2,65) > КО (2,32); мотиваційний: МГ (3,00) > МО (2,65); діяльнісний: ДГ (2,98) > ДО (2,60); рефлексивний: РГ (2,70) > РО (2,30). Це пояснюється “синергетичним ефектом” застосування засобів інтерактивних технологій навчання. “Рельєф” графіків середніх рівнів сформованості складників компонентів КМ майже однаковий для (див. рис. 2): “А”, “В” та “С” на відміну від графіка “D” – ЕГ на прикінцевому етапі експерименту.

Отже, отримані результати свідчать про те, що підвищення рівнів усіх групових складників критичного мислення економістів спричинено впровадженням у процес професійної підготовки майбутніх економістів розробленої моделі, що передбачає реалізацію визначених педагогічних умов.

ВИСНОВКИ

Одержані в ході виконання дослідження результати дають змогу зробити такі висновки:

1. Розвиток КМ є підготовкою людей до життя в громадянському суспільстві, де конкуренція, терпимість і співпраця є необхідними атрибутами існування соціуму взагалі. Тому навчання критичному мисленню в різних навчальних закладах набуває помітного розвитку. Підвищення ефективності професійної підготовки економістів пов’язано з формуванням компетентного розуміння проблем діяльності підприємств, фірм, акціонерних суспільств, регіону, України, світу в цілому, з оволодінням навичками критичного погляду на сучасний економічний механізм усіх форм власності, з творчим підходом до вирішення професійних завдань. Для результативного формування КМ у майбутніх економістів цей процес має ґрунтуватись на наукових положеннях та бути системним і безперервним. Тому формування критичного мислення є ймовірним продуцентом творчого, креативного та економічного мислення, що сприяє ефективності професійної економічної підготовки майбутніх фахівців.

2. Сутність *критичного мислення економіста* визначено як *особистісно-професійна якість* економіста, що *характеризує* один з *видів* продуктивного мислення, *спрямованого* на пошук оптимальних шляхів

вирішення професійних завдань та особистісних питань, застосування їх як до стандартних, так і нестандартних ситуацій і проблем. КМ *виявляється* в уміннях особистості виділяти головну ідею, висувати тезу, аргументувати її, адекватно розуміти думку іншого, працювати в команді, усвідомлювати і зіставляти безліч точок зору. Воно *передбачає* аналіз, оцінювання і перевірку інформації як з метою отримання бажаних результатів групової економічної роботи, так і для особистісно-професійного самовдосконалення. *Компонентами критичного мислення економістів*, враховуючи специфіку професійної діяльності, визначено такі: *когнітивний, мотиваційний, рефлексивний, діяльнісний*, що містять як *особистісні*, так і *групові* складники.

Критерії оцінювання КМ економістів обрано особистісні та групові прояви сформованості компонентів критичного мислення. Відповідно, показниками, що відображають кількісну характеристику явищ і процесів, які дають змогу зробити висновок про їх стан у динаміці означених критеріїв. *Охарактеризовано* особистісні та групові складники компонентів КМ: когнітивний, мотиваційний, рефлексивний та діяльнісний. Виокремлено чотири рівні сформованості КМ у майбутніх економістів: *низький, середній, достатній та високий*.

3. Основними негативними проявами інформаційного впливу визначено такі: *неправда* (навмисна передача відомостей, що не відповідають дійсності, людина вірить чи думає одне, а у спілкуванні свідомо висловлює інше); *обман* (неправдиве, неправильне повідомлення, що здатне ввести в оману того, кому воно адресоване. При цьому головна відмінність неправди від обману полягає в тому, що вона завжди ґрунтується на навмисно неправдивому, брехливому твердженні) та *маніпуляція* (вид психологічного впливу, що веде до прихованого збудження в іншій людині намірів, які не збігаються з її актуально існуючими бажаннями; використання іншої людини як засобу досягнення якої-небудь особистої мети).

Прийомами, що сприяють формуванню настановлень на продуктивність майбутньої професійної діяльності, є такі: використання збігу інтересів, зовнішня подібність події з навіюванням, ув'язування нових стереотипів зі старими; прийом підміни стереотипів; зміщення фокусу уваги; акцентуація на почуттях окремих груп, стимулювання зіткнень. Сприяє формуванню настанов на продуктивність майбутньої професійної діяльності *розвінчання/спростування хибних наставлень* (стереотипів), *використання ефективних заохочень у педагогічній діяльності*, емоційне ствердження успішно здійснених та стимулювання до нових дій та вчинків тими, хто навчається. Уміння працювати в команді полягає в можливості реалізації *синергетичного ефекту*, об'єднанні групових рішень, досягненні

стану, за яким *ціле більше, ніж сума його складових*. Конкретизовано два основних механізми командної взаємодії, що сприяють формуванню критичного мислення засобами інтерактивних технологій: *організаційно-діяльнісний механізм* та *механізм когнітивно-афективного переструктурування ситуації*.

4. Модель формування КМ у майбутніх економістів допомагає учасникам тренуватися в розвитку КМ як у *площині професійної поведінки*, так і в *когнітивній площині* та містить відповідні компоненти: *цільовий; змістовий* (засоби інтерактивних технологій навчання); *процесуальний* (сукупність вправ а) спецкурсу з дисциплін за фахом та б) тренінгу з розвитку КМ); *результативний* (рівні КМ). Результати порівняння даних констатувального і прикінцевого результатів діагностик рівнів сформованості КМ дали змогу констатувати, що відносна зміна усереднених рівнів сформованості КМ економістів для ЕГ становила $\Delta_{EG} = 41,56\%$, на відміну від КГ $\Delta_{KG} = 5,49\%$. Аналізуючи результати дослідно-експериментальної роботи, ми дійшли висновку, що ефективність формування та розвитку КМ залежить від забезпечення означених педагогічних умов. Систематичне використання засобів інтерактивних технологій, спрямованих на формування КМ, значною мірою забезпечило досягнення позитивних результатів у формуванні КМ майбутніх економістів.

Кількісний і якісний аналіз результатів експериментальної роботи, застосування методів математичної статистики підтвердили гіпотезу та досягнення мети дослідження. Проведене дослідження не претендує на остаточне вирішення проблеми професійної підготовки майбутніх економістів. Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо в розробці єдиної системи формування критичного мислення у майбутніх фахівців шляхом залучення до цього процесу більшої кількості спеціальних дисциплін. Особливої уваги заслуговує виявлення варіативних засобів застосування інтерактивних технологій навчання в освітньому просторі вищого навчального закладу.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Колесова О. Формування критичного мислення як завдання сучасної освіти / О.П. Колесова // Збірник наукових праць. – Хмельницький : НАДПСУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – № 42. – Ч. 2. – С. 91–93.

2. Колесова О. Необхідність застосування засобів інтерактивних технологій навчання при формуванні критичного мислення економістів / О.П. Колесова // Педагогіка вищої і середньої школи : зб. наук. праць / [гол. ред. В.К. Буряк]. – Кривий Ріг : КДПУ, 2008. – Вип. 23. – С. 52–58.

3. Колесова О. Обґрунтування групового складника у структурі компонентів критичного мислення економістів / О.П. Колесова // Професіоналізм педагога в контексті європейського вибору України : зб. наук. праць за матеріалами міжнар. наук.-практ. конф. (м. Ялта, 18–20 вер. 2008 р.). – Ялта : РВВ КГУ, 2008. – Ч. 4. – С. 88–89.

4. Колесова О. Методика діагностики сформованості критичного мислення у майбутніх економістів / О.П. Колесова // Наука і освіта. – 2009. – № 1/2. – С. 155–158.

5. Колесова О. Аналіз результатів дослідно-експериментальної роботи щодо формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання / О.П. Колесова // Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія : зб. статей. – Ялта : РВВ КГУ, 2009. – Вип. 22. – Ч. 1. – С. 7–13.

6. Колесова О. Впровадження інтерактивної технології навчання щодо формування критичного мислення у процесі підготовки майбутніх економістів / О.П. Колесова // Управління якістю підготовки фахівців : матеріали 24 міжнар. наук.-метод. конф. (м. Одеса, 22–24 квіт. 2009 р.). – Одеса : ОДАБА, 2009. – Ч. 1. – С. 109–111.

АНОТАЦІЯ

Колесова О.П. Формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 – теорія і методика професійної освіти. – Класичний приватний університет. – Запоріжжя, 2010.

У дисертації досліджено процес формування критичного мислення у майбутніх економістів засобами інтерактивних технологій навчання, проаналізовано основні особливості процесу формування критичного мислення у майбутніх економістів під час професійної підготовки, розкрито сутність, компонентну структуру і характеристики критичного мислення економіста, визначено критерії та рівні сформованості, теоретично обґрунтовано та апробовано педагогічні умови формування критичного мислення у майбутніх економістів під час професійної підготовки, розроблено та експериментально перевірено експериментальну модель формування критичного мислення у майбутніх фахівців економічних спеціальностей засобами інтерактивних технологій навчання під час професійної підготовки.

Ключові слова: критичне мислення, інформаційні впливи, настанова на продуктивність майбутньої професійної діяльності, механізм командної взаємодії, педагогічні умови, інтерактивна технологія.

АННОТАЦИЯ

Колесова О.П. Формирование критического мышления у будущих экономистов средствами интерактивных технологий обучения. – Рукопись.

Диссертация на получение научной степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.04 – теория и методика профессионального образования. – Классический частный университет. – Запорожье, 2010.

В диссертации исследован процесс формирования критического мышления у будущих экономистов средствами интерактивных технологий обучения, проанализированы основные особенности процесса формирования критического мышления у будущих экономистов во время профессиональной подготовки, раскрыта сущность, компонентная структура и характеристики критического мышления экономиста, определены критерии и уровни сформированности, теоретически обоснованы и апробированы педагогические условия формирования критического мышления у будущих экономистов во время профессиональной подготовки, разработана и экспериментально проверена экспериментальная модель формирования критического мышления у будущих специалистов экономических специальностей средствами интерактивных технологий обучения во время профессиональной подготовки.

Критическое мышление экономиста – *личностно-профессиональное качество* экономиста, *характеризующее* один из видов продуктивного мышления, *направленное* на поиск оптимальных путей решения профессиональных и личностных задач, применяется как к стандартным, так и нестандартным ситуациям и проблемам; *проявляется* в умениях личности выделять главную идею в содержании, выдвигать тезисы, аргументировать их, адекватно понимать высказывания других, работать в команде, осознавать и сопоставлять множество точек зрения; *предполагает* анализ, оценку и проверку информации как с целью получения планируемых результатов групповой экономической работы, так и личностно-профессионального самосовершенствования.

Ключевые слова: критическое мышление, информационные влияния, установка на производительность будущей профессиональной деятельности, механизм командного взаимодействия, педагогические условия, интерактивная технология.

ANNOTATION

Kolesova O.P. Forming of critical thought for future economists facilities of interactive technologies of studies. It is Manuscript.

Thesis for the Candidate of Science (Ph.D) Degree in Pedagogics, specialty 13.00.04 – Theory and Methods of Vocational Education. – Classic Private University. – Zaporizhja, 2010.

In dissertation the process of forming of critical thought is investigational for future economists by facilities of interactive technologies of studies, the basic features of process of forming of critical thought are analysed for future economists during professional preparation, essence is exposed, a component structure and descriptions of critical thought of economist is determinated criteria and levels are formulated, in theory grounded and the pedagogical terms of forming of critical thought are approved for future economists during professional preparation, developed and the experimental model of forming of critical thought is experimentally tested for the future specialists of economic specialities by facilities of interactive technologies of studies during professional preparation.

Key words: critical thought, informative influences, instructions on the productivity of future professional activity, mechanism of command cooperation, pedagogical terms, interactive technology.

КОЛЕСОВА ОЛЕНА ПЕТРІВНА

**ФОРМУВАННЯ КРИТИЧНОГО МИСЛЕННЯ
У МАЙБУТНІХ ЕКОНОМІСТІВ
ЗАСОБАМИ ІНТЕРАКТИВНИХ ТЕХНОЛОГІЙ НАВЧАННЯ**

13.00.04 – теорія і методика професійної освіти

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Підписано до друку 04.03.2010 р. Формат 60x84/16.
Папір офсетний. Друк різнографічний.
Ум. друк. арк. 0,9. Обл.-вид. арк. 0,9.
Тираж 100 прим. Замовлення № 85-09А.

Виготовлено на поліграфічній базі Класичного приватного університету
69002, м. Запоріжжя, вул. Жуковського, 70б